

कृषि जैविक विविधता तथा प्राङ्गारिक कृषि प्रवर्धन रणनीतिक कार्ययोजना, २०८०

गण्डकी प्रदेश सरकार
कृषि तथा भूमि व्यवस्था मन्त्रालय
पोखरा, नेपाल

भाद्र २०८०

कृषि तथा भूमि व्यवस्था मन्त्री

गण्डकी प्रदेश, नेपाल

मन्तव्य

नेपालको संविधान, आवधिक योजनाहरू र कृषिसँग सम्बन्धित राष्ट्रिय तथा प्रादेशिक नीतिहरूले रैथाने बाली वस्तु तथा कृषि जैविक विविधताको प्रवर्धनका लागि जोड दिएको छ। भूगोल र हावापानीको विविधताको फलस्वरूप गण्डकी प्रदेशमा प्रचुर मात्रामा कृषि जैविक विविधता रहेको छ भने प्राङ्गारिक कृषिको समेत प्रशस्त सम्भावना रहेको पाइन्छ। खाद्य तथा पोषण सुरक्षा, सीमान्तकृत समुदायको जीविकोपार्जन र पर्यावरणीय सन्तुलनको आधारस्तम्भको रूपमा रहेको कृषि जैविक विविधता प्रवर्धन गर्नु, असल कृषि अभ्यासमा आधारित भई कृषि उत्पादन प्रवर्धन गर्नु र प्राङ्गारिक कृषिलाई प्रोत्साहन गर्नु प्रदेश सरकारको प्राथमिकताको विषय हो।

कृषि तथा भूमि व्यवस्था मन्त्रालयले ली-बर्ड सँगको सहकार्यमा सरोकारवालाहरूको समेत राय सुझाव समावेश गरी तयार गरेको “कृषि जैविक विविधता तथा प्राङ्गारिक कृषि प्रवर्धन रणनीतिक कार्ययोजना” गण्डकी प्रदेशमा कृषि क्षेत्रको मार्गनिर्देशक दस्तावेजको रूपमा रहनेछ भन्ने विश्वास लिएको छु। यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि गण्डकी प्रदेशभित्रका सबै संघीय तथा प्रादेशिक निकायहरू, स्थानीय तह, गैरसरकारी संस्था, विकास साझेदार तथा निजी क्षेत्रबाट आवश्यक समन्वय र सहकार्यको समेत अपेक्षा गरेको छु।

अन्त्यमा, यस रणनीतिक कार्ययोजना तयार गर्न मुख्य भूमिका खेल्नुहुने मन्त्रालयका सचिव, सम्बद्ध महाशाखा प्रमुख तथा अधिकृतहरू, नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् र ली-बर्ड सम्बद्ध कर्मचारीहरू तथा कार्ययोजना परिष्कृत गर्न पृष्ठपोषण गर्नुहुने कृषक र अन्य सरोकारवालाहरूप्रति विशेष धन्यवाद सहित हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु।

माननीय महेन्द्रध्वज जि.सी.

मन्त्री

भाद्र २०८०

गण्डकी प्रदेश सरकार कृषि तथा भूमि व्यवस्था मन्त्रालय पोखरा, नेपाल

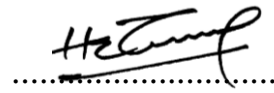
हाम्रो भनाई

कृषि जैविक विविधताले खाद्य तथा पोषण सुरक्षा, जीविकोपार्जन, गरिवी निवारण, पर्यावरणीय सन्तुलन र दिगो विकासमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ। कृषि जैविक विविधता र सम्बन्धित परम्परागत ज्ञान संरक्षण, सम्बर्द्धन एवम् विकास मार्फत खाद्य तथा पोषण सुरक्षा सुनिश्चिततामा टेवा पुऱ्याउँदै कृषि क्षेत्रको लागि आवश्यक स्थानीय आनुवंशिक स्रोत विकास र दिगो उपयोग गर्नु अपरिहार्य छ।

गण्डकी प्रदेशमा प्राङ्गारिक खेतीका सम्भावित बस्तु र क्षेत्रहरुको पहिचान गरी उत्पादन वृद्धि गर्ने, उत्पादित प्राङ्गारिक बस्तुको ब्राण्ड प्रवर्धन गर्दै राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा बजारीकरण गर्ने, अनुसन्धानमा आधारित भई जलवायु परिवर्तन अनुकूलित र हावापानी तथा माटो सुहाउँदो कृषि प्रविधिको विकास एवम् विस्तार गर्ने, प्राङ्गारिक मल/विषादी उत्पादन तथा उपयोग सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने र स्थानीय प्राङ्गारिक कृषि उत्पादनलाई पर्यटनसँग जोड्दै दिगो रूपमा कृषि पर्यटन प्रवर्धन गर्ने सन्दर्भमा कृषि तथा भूमि व्यवस्था मन्त्रालय, गण्डकी प्रदेशद्वारा कृषि जैविक विविधता र प्राङ्गारिक कृषि प्रवर्धनका लागि यो रणनीतिक कार्ययोजना तर्जुमा गरिएको हो।

यस रणनीतिक कार्य योजना तर्जुमाको क्रममा प्राविधिक सहकार्यका लागि ली-बर्ड एवम् उक्त संस्थाका कार्यकारी निर्देशक श्री भरत भण्डारी, मन्त्रालयद्वारा गठित कार्ययोजना तर्जुमा कार्यदलका सदस्यहरु वरिष्ठ कृषि विकास अधिकृत बालकृष्ण अधिकारी, वरिष्ठ पशु विकास अधिकृत डा. गृष्म नेउपाने, वरिष्ठ कृषि प्रसार अधिकृत अर्जुनदेव ज्ञवाली, कृषि अनुसन्धान निर्देशनालय, लुम्लेका वैज्ञानिक रमेश आचार्य, ली-बर्डका वरिष्ठ कार्यक्रम अधिकृतहरु अनिता गौतम, निरञ्जन पुडासैनी, इन्द्र प्रसाद पौडेल र मन्त्रालयका कृषि प्रसार अधिकृत सागर घिमिरे लगायत कार्य योजनाको मस्यौदा सम्बन्धी अन्तरक्रिया कार्यक्रममा महत्वपूर्ण सुझाव दिनुहुने सम्पूर्णलाई विशेष धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु। साथै, सम्बन्धित सबै पक्षबाट यसको सफल कार्यान्वयनमा समन्वय, सहयोग तथा सहकार्यको अपेक्षा गरेको छु।

सहदेव प्रसाद हुमागाई
प्रदेश सचिव

भाद्र २०८०

विषयसूची

१. पृष्ठभूमि.....	१
२. गण्डकी प्रदेशको जलवायु र कृषि प्रणालीको अवस्था:.....	१
३. अवस्था विश्लेषण	२
३.१ प्राङ्गारिक कृषि र कृषि जैविक विविधता प्रवर्धनका सबल पक्षहरू:.....	२
३.२ प्राङ्गारिक कृषि र कृषि जैविक विविधता प्रवर्धनका दुर्बल पक्षहरू:.....	३
३.३ प्राङ्गारिक कृषि र कृषि जैविक विविधता प्रवर्धनका अवसरहरू:	३
३.४ प्राङ्गारिक कृषि र कृषि जैविक विविधता प्रवर्धनका चुनौतीहरू:.....	३
४. नीतिगत अवस्थाको पुनरावलोकन.....	४
५. रणनीतिक कार्ययोजनाको आवश्यकता	५
६. रणनीतिक योजना	६
६.१ सोच.....	६
६.२ लक्ष्य.....	६
६.३ उद्देश्य.....	६
६.४ रणनीति तथा कार्यनीति.....	७
६.५ प्राथमिकताका कार्यक्रमहरू तथा अपेक्षित उपलब्धी	११

कृषि जैविक विविधता तथा प्राङ्गारिक कृषि प्रवर्धन रणनीतिक कार्ययोजना, २०८०

(माननीय मन्त्रीस्तरबाट स्वीकृत मिति: २०८०/०५/०७)

१. पृष्ठभूमि

गण्डकी प्रदेशमा आर्थिक रूपले सकृय जनसंख्याको ठूलो हिस्सा कृषिमा आश्रित रहेका छन्। कृषिमा आश्रित जनसंख्यामध्ये बहुसंख्यक निर्वाहमुखी अवस्थामा रहेका छन्। प्रदेशको कुल भूमिमध्ये २२.२ प्रतिशत भू-भाग खेतीयोग्य रहेको छ। हिमाली क्षेत्रदेखि तराईसम्म फैलिएको यस प्रदेशमा नेपालमा पाइने सबै प्रकारको हावापानी पाइन्छ। भूगोल र हावापानीको विविधताको फलस्वरूप यस प्रदेशमा प्रचुर मात्रामा कृषि जैविक विविधता रहेको पाइन्छ।

कृषि जैविक विविधता खाद्य तथा पोषण सुरक्षा, सीमान्तकृत समुदायको जीविकोपार्जन र पर्यावरणीय सन्तुलनको आधारस्तम्भ हो। कृषकहरूले परम्परागत ज्ञान र प्रविधिमा आधारित भई कृषि जैविक विविधताको संरक्षण, संवर्द्धन र उपयोग गर्दै आएका छन्। कृषि जैविक विविधताको प्रवर्धनमा राज्यको पर्याप्त ध्यान नपुग्दा गण्डकी प्रदेश भित्रका स्थानीय आनुवंशिक स्रोत तथा सम्बन्धित परम्परागत ज्ञानमा हास हुँदै गएको महशुस गरिएको छ। प्रदेश भित्र के कस्ता कृषि आनुवंशिक स्रोत रहेका छन् र स्थानीय समुदायबाट तिनीहरूको प्रयोग के कसरी हुँदै आएको छ भन्ने यकिन तथ्याङ्क समेत उपलब्ध छैन। विविधतामा आधारित निर्वाहमुखी कृषि प्रणालीले कृषि जैविक विविधताको प्रवर्धनमा मुख्य भूमिका खेलेको सन्दर्भ र रसायन तथा विषादी न्यून मात्रामा मात्र प्रयोग हुँदै आएको अवस्थालाई दृष्टिगत गर्दा कृषि जैविक विविधता, हावापानी र भूगोलको उपयोग गर्न सके दिगो प्राङ्गारिक कृषिको ढोका खुल्ला रहेको देखिन्छ। यसर्थ, कृषि जैविक विविधताको व्यवस्थापन गर्दै प्राङ्गारिक कृषि तर्फ कृषकहरूलाई आकर्षित गरी सरोकारवालाहरूको सहकार्यमा उत्पादन, प्रमाणीकरण र बजार समेतको व्यवस्थापनमार्फत कृषि उत्थानशीलताको विकास र खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा टेवा पुऱ्याउनु आवश्यक छ। उल्लिखित सन्दर्भमा गण्डकी प्रदेशमा प्राङ्गारिक कृषि र कृषि जैविक विविधता प्रवर्धनका लागि यस रणनीतिक कार्ययोजना तर्जुमा गरिएको हो।

२. गण्डकी प्रदेशको जलवायु र कृषि प्रणालीको अवस्था:

गण्डकी प्रदेशमा तराईको उष्ण हावापानी रहेको समथर भू-भागदेखि बाह्र महिना हिउँले ढाकिने हिमाली टुण्ड्रा हावापानी रहेको क्षेत्रसम्म पाइन्छ। हावापानी तथा भौगोलिक विविधताले कृषि प्रणालीमा समेत विविधता

कायम राखेको छ। गण्डकी प्रदेशको जलवायु र कृषि प्रणालीको विविधतालाई देहाय बमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ।

क्र.सं.	जलवायु क्षेत्र	समुन्द्री सतहबाट उचाई (मिटर)	मुख्य कृषि बाली/वस्तु
१	उष्ण हावापानी (तराई क्षेत्र)	६०० मिटर सम्म	धान, मकै, गहुँमा आधारित खाद्यान्न, दलहन, तेलहन, तरकारी तथा उष्ण फलफूल र बँधुवा पशुपालन
२	उपोष्ण हावापानी (नदी तट, बेसी र टारहरू)	६००-१२००	खाद्यान्नबाली तथा उपोष्ण फलफूल, तरकारी, अर्ध-बँधुवा पशुपालन
३	उपोष्ण देखि समशीतोष्ण हावापानी (मध्य पहाड देखि उच्च पहाडसम्म)	१२००-२०००	अमिलो जातका र समशीतोष्ण फलफूल, तरकारी, मकै, कोदो, अर्ध-बँधुवा पशुपालन
४	समशीतोष्ण देखि शीतोष्ण हावापानी (उच्च पहाड)	२०००-३३००	शीतोष्ण फलफूल र आलु, उवा, फापर, घुम्तीगोठमा पशुपालन
५	लेकाली हावापानी (हिमाली क्षेत्र)	३३०० - ४५००	घुम्तीगोठमा पशुपालन र चरन क्षेत्र
६	टुण्ड्रा हावापानी	४५०० भन्दा माथि	(हिउँले ढाकिने चट्टानी क्षेत्र)

(स्रोत: वैज्ञानिक लेखहरूको पुनरावलोकनमा आधारित मौलिक चित्रण)

३. अवस्था विश्लेषण

३.१ प्राङ्गारिक कृषि र कृषि जैविक विविधता प्रवर्धनका सबल पक्षहरू:

प्राङ्गारिक कृषि प्रवर्धन र कृषि जैविक विविधता व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्यक्रमलाई उच्च प्राथमिकतामा राखिनु, आवश्यक नीतिगत र कानूनी व्यवस्था हुनु, दिगो विकास लक्ष्य, कृषि विकास रणनीति तथा पन्ध्रौं योजनाले निर्दिष्ट गरेका विषयलाई प्राथमिकतामा राखी वार्षिक कार्यक्रम सञ्चालन गरिनु, प्रदेशको प्राथमिकताप्राप्त बाली वस्तुको पहिचान र सो को आधारमा कार्यक्रम कार्यान्वयन गरिनु, जलवायु परिवर्तन अनुकूलन हुने गरी कृषि प्रणालीको विकास गर्न जलवायुमैत्री कृषि गाउँ कार्यक्रम सञ्चालन हुनु, कृषि ऋण र

कृषि बीमा प्रवर्धनका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनु, कृषि उपजको संकलन, भण्डारण, ढुवानी लगायत उत्पादनोपरान्त व्यवस्थापन प्रविधिहरूको अनुसरण गर्दै मूल्य श्रृङ्खला विकासका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनु, कृषि अध्ययन, अनुसन्धान र विकासमा संलग्न विभिन्न सरोकारवालासँग सहकार्य गरी कृषि विकास कार्यलाई अगाडि बढाइनु यस क्षेत्रका सबल पक्षहरू हुन्।

३.२ प्राङ्गारिक कृषि र कृषि जैविक विविधता प्रवर्धनका दुर्बल पक्षहरू:

जग्गा बाँझो राख्ने प्रवृत्ति बढ्दै जानु, कृषि पेशामा युवा वर्ग आकर्षित गर्न नसक्नु, कृषिमा निजी क्षेत्रको लगानी आकर्षण गर्न नसक्नु, कृषकको न्यूनतम मुनाफा सुनिश्चित हुने गरी कृषि बजारको व्यवस्था गर्न नसक्नु, अपेक्षाकृत प्रविधि विकास तथा यान्त्रिकीकरण प्रवर्धन हुन नसक्नु, रासायन तथा विषादीको प्रयोग नियमन गर्न नसक्नु, बीउ, मल, सिँचाइ र कृषि सामग्रीको गुणस्तरीय उपलब्धता सुनिश्चित गर्न नसक्नु, कृषिमा व्यावसायिक करार सम्झौता कार्यान्वयन गर्न नसक्नु, कृषि प्रसार सेवा, कृषि सूचना, कृषि बीमा, कृषि ऋण जस्ता कार्यक्रमहरू ग्रामीण कृषकहरूको सहज पहुँचमा पुऱ्याउन नसक्नु, कृषि उत्पादनलाई मूल्य श्रृङ्खला तथा कृषि उद्योगसँग जोड्न नसक्नु आदि यस क्षेत्रका दुर्बल पक्षहरू हुन्।

३.३ प्राङ्गारिक कृषि र कृषि जैविक विविधता प्रवर्धनका अवसरहरू:

तीन तहका सरकारले कृषि क्षेत्रलाई उच्च प्राथमिकतामा राख्नु, गण्डकी प्रदेश भौगोलिक तथा जैविक विविधतामा धनी हुनु, कृषि विकास रणनीति, २०७२ र कृषि विकासका अन्य मार्गदर्शनहरूको विकास भई कार्यान्वयन अगाडि बढ्नु, प्रदेशले मासु तथा दुग्ध व्यवसाय, सुन्तला, तरकारी, स्याउ, कफी जस्ता उच्च मूल्य पर्ने कृषि उपज र रैथानेबाली/वस्तु उत्पादनमा केन्द्रित हुने नीति लिनु, सीप, ज्ञान, पूँजी र प्रविधिसहित विदेशबाट फर्किएका युवाहरूमाझ कृषि क्षेत्र चासोको विषय बन्नु, सडक सञ्जाल र सिँचाइ सुविधा बढ्दै जानु, पछिल्ला वर्षहरूमा कृषि ऋण, कृषि बीमा र नयाँ प्रविधिहरूको उपयोग बढ्दै जानु, प्राङ्गारिक कृषि प्रणालीप्रति आकर्षण बढ्दै जानु, प्रदेश सरकारले कृषि उत्पादनलाई पर्यटन व्यवसायसँग जोड्न प्रोत्साहन गर्नु, स्वस्थ कृषि उपज उपभोगप्रति उपभोक्ताको सचेतना बढ्नु आदि यस क्षेत्रका अवसरहरू हुन्।

३.४ प्राङ्गारिक कृषि र कृषि जैविक विविधता प्रवर्धनका चुनौतीहरू:

अनुदानमुखी कृषि कार्यक्रमहरूको वैज्ञानिक अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गरी थप परिष्कृत गर्दै लैजानु, वर्षेनी युवा जनशक्तिको विदेश पलायनले गर्दा कृषि क्षेत्रमा देखिएको श्रम अभावलाई सम्बोधन गर्नु, भू-उपयोग नीति बाध्यकारी बनाउनु, जग्गाको खण्डीकरण र अव्यवस्थित प्लटिङलाई रोक्ने नीति बनाई सफल कार्यान्वयन गर्नु, जग्गा बाँझो राख्ने प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित गर्दै कृषि भूमिलाई उपयोगमा ल्याउनु, स्वस्थकर आहारविहार र उपयुक्त खानपिन शैलीको बढोत्तरी गर्नु, कृषि बीमालाई प्रभावकारी बनाउनु, कृषि क्षेत्रमा सार्वजनिक, निजी,

सहकारी क्षेत्रको लगानी वृद्धि गर्नु, कृषि ऋणको सबै वर्गमा सहज उपलब्धता सुनिश्चित गर्नु, नयाँ प्रविधिको विकास गरी कृषि प्रणालीलाई यान्त्रिकीकरण, आधुनिकीकरण र व्यावसायीकरण गर्नु, कृषि प्रसार सेवामा कृषकहरूको पहुँच वृद्धि गर्नु, गुणस्तरीय बीउ, मलखाद, जैविक विषादी तथा कृषि सामग्रीको समयानुकूल आपूर्ति बढाउनु, कृषि पेशालाई प्रतिस्पर्धी, व्यावसायिक, नाफामूलक र सम्मानित पेशाको रूपमा स्थापित गर्नु, आयातित कृषि सामग्री र उत्पादनलाई स्वदेशी गुणस्तरीय सुलभ दरको उत्पादनले प्रतिस्थापन गर्नु, जलवायु परिवर्तन अनुकूलन हुने गरी कृषि प्रणालीको विकास तथा व्यवस्थापन गर्नु, र कृषि विकासको लागि तीन तहको सरकारबीच समन्वय कायम राख्नु आदि यस क्षेत्रका चुनौतीहरू हुन्।

४. नीतिगत अवस्थाको पुनरावलोकन

नेपालको दशौँ पञ्चवर्षीय योजना (२०५९/६०-२०६३/६४) मा पहिलो पटक प्राङ्गारिक कृषिको विषय उल्लेख भएको थियो। राष्ट्रिय कृषि नीति, २०६१ ले व्यावसायिक र प्रतिस्पर्धात्मक कृषि प्रणालीको विकास गरी क्षेत्रीय र अन्तर्राष्ट्रिय बजारसँग प्रतिस्पर्धात्मक बनाउने उद्देश्य प्राप्तिका लागि प्राङ्गारिक खेतीलाई प्रोत्साहन गरिने नीति आत्मसात् गरेको छ, जसका लागि प्राङ्गारिक मलको उत्पादन, प्रयोग र प्रवर्धन गर्दै प्राङ्गारिक उपजको प्रमाणीकरणमा टेवा पुऱ्याउने व्यहोरा उल्लेख भएको छ। त्यसैगरी कृषि व्यवसाय प्रवर्धन नीति, २०६३ ले प्राङ्गारिक खेतीलाई महत्व दिँदै प्राङ्गारिक उपजको गुणस्तर प्रमाणीकरण गरी कृषि व्यवसाय प्रवर्धन गरिने नीतिगत व्यवस्था गर्नुका साथै विशेष उत्पादन क्षेत्रको रूपमा प्राङ्गारिक/विषादी रहित उत्पादन क्षेत्र (Organic/Pesticide-free Production Area) किटान गर्ने र परम्परागत स्थानीय कृषि वस्तु एवम् मौलिक प्रविधि (Indigenous Knowledge/Technology) को पञ्जीकरण गरी प्रवर्धन गर्ने विषयलाई उजागर गरेको छ। कृषि विकास रणनीति, २०७२ ले दिगो खेती तथा असल कृषि अभ्यासलाई मूल मर्मको रूपमा चित्रण गरेको छ। राष्ट्रिय खाद्य स्वच्छता नीति, २०७५ मा खाद्य शृङ्खला अन्तर्गतको प्राथमिक कृषि उत्पादनमा असल कृषि अभ्यास र प्राङ्गारिक उत्पादन प्रणाली जस्ता वैज्ञानिक पद्धतिमा आधारित खाद्य स्वच्छता र गुणस्तर व्यवस्थापन प्रणालीको विकास र उपयोगका लागि क्षमता अभिवृद्धि एवम् प्रवर्धन गरिने विषय उल्लेख छ। राष्ट्रिय जलवायु परिवर्तन नीति, २०७६ ले जलवायुमैत्री कृषि प्रणालीको अवलम्बन गरी खाद्य तथा पोषण सुरक्षा र जीविकोपार्जन सुधारका लागि प्राङ्गारिक खेती प्रणालीलाई प्रवर्धन गर्ने रणनीति लिएको छ। राष्ट्रिय बीउ विजन नीति, २०५६ ले कृषि जैविक विविधता संरक्षण (Agro-Bio-diversity Conservation) र जातको स्वामित्वको अधिकार (Variety Rights) स्थापना गर्ने नीति लिएको छ। त्यसैगरी कफी नीति, २०६०, राष्ट्रिय मल नीति, २०५८, पन्छीपालन नीति, २०६८ लगायतका नीतिहरूले समेत प्राङ्गारिक कृषि र कृषि जैविक विविधता प्रवर्धन गर्ने परिकल्पना गरेको पाइन्छ।

प्राङ्गारिक कृषि र कृषि जैविक विविधता प्रवर्धन सम्बन्धमा गण्डकी प्रदेशमा नीतिगत व्यवस्था र सो अनुरूपको विविध कार्यक्रम सञ्चालन भएका छन्। प्राङ्गारिक कृषि र कृषि जैविक विविधता प्रवर्धन सम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था एवम् विविध कार्यक्रमहरू सञ्चालन भएका छन्। गण्डकी प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजना (२०७६/७७-२०८०/८१) ले कृषि प्रणालीलाई वातावरणमैत्री बनाउने उद्देश्य प्राप्तिका लागि प्राङ्गारिक खेतीका सम्भावित कृषि वस्तु र क्षेत्रको पहिचान गरी उत्पादित वस्तुको प्रमाणीकरण र ब्राण्डिङ्ग मार्फत राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा बजारीकरण गर्ने, कृषि जैविक विविधताको संरक्षण, सम्बर्धन र उपयोग गर्दै जलवायुमैत्री कृषि प्रविधिको विकास र विस्तार गर्ने, घरघरमा प्राङ्गारिक मल उत्पादन र उपयोग कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, प्राङ्गारिक मल उत्पादन गर्ने उद्योग र प्राङ्गारिक मल भण्डारण केन्द्र स्थापना गर्ने जस्ता कार्यनीति अङ्गीकार गरेको छ। प्रदेशको प्रत्येक वर्षको नीति तथा कार्यक्रममा प्राङ्गारिक मलको उत्पादन र प्रयोग गर्ने कार्यक्रम प्राथमिकतामा रही कार्यान्वयन हुँदै आएको छ। उल्लिखित नीतिगत व्यवस्था अनुरूप कृषि जैविक विविधताको महत्वलाई दृष्टिगत गरी यसको संरक्षण गर्ने दिशामा तीनै तहका सरकारहरूबाट विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन हुँदै आएका छन्। कृषि जैविक विविधताको परस्थानीय संरक्षण, सम्बर्धन र उपयोगका लागि नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् अन्तर्गत राष्ट्रिय जीन बैंकको स्थापना भएको छ। यसको अलावा स्थानीयस्तरमा सामुदायिक बीउ बैंक, कृषक समूह, सहकारी संस्था तथा स्थानीय उपभोक्ता समितिमार्फत समेत कृषि जैविक विविधता संरक्षण लक्षित विभिन्न कार्यहरू हुँदै आएको छ।

५. रणनीतिक कार्ययोजनाको आवश्यकता

गण्डकी प्रदेशको कृषि प्रणालीलाई दृष्टिगत गर्दा यहाँका मुख्य शहर वरिपरिका उत्पादन क्षेत्र बाहेकका स्थानहरूमा रासायनिक मल, विषादीको प्रयोग न्यून रहेको छ। यसर्थ अधिकांश भूमि अझै पनि प्राङ्गारिक तथा परम्परागत कृषि प्रणालीले ओगटेको छ। विभिन्न क्षेत्रगत सहयोगबाट सीमित कृषक तथा कृषक समूहहरू फाटफुट प्राङ्गारिक खेती तर्फ अग्रसर भएको पाइएतापनि ती सबै पूर्ण प्रक्रियागत रूपमा अघि बढेको पाइँदैन। गण्डकी प्रदेशको मुस्ताङ, मनाङ र गोरखा जिल्लाका केही स्थानीय तहमा रासायनिक पदार्थको प्रयोग न्यून भएको पाइँन्छ। यसका साथै कास्की जिल्लाका केही गाउँ तथा कृषि फार्महरूमा समेत प्राङ्गारिक खेतीको सुरुवात भएको छ। गण्डकी प्रदेशका अधिकांश ठाउँहरूमा पर्यटकीय होमस्टे सञ्चालनमा रहेका छन्। समग्रमा यस प्रदेशमा रासायनिक मलको कुल आयात र उपयोग तुलनात्मक रूपमा न्यून रहेको छ। प्रदेशको कृषि प्रणालीमा पशुपालन र कृषि वन प्रणाली समेत मुख्य अवयवको रूपमा रहेको छ तर पशुको मलमुत्रबाट प्राप्त हुने पोषकतत्व सुरक्षित तवरले भण्डारण, उपयोग, बिक्री वितरण तथा प्राङ्गारिक खेतीको मापदण्ड अनुसार व्यवस्थापन गरेको पाइँदैन। यसकारण बाली बिरुवामा आवश्यक खाद्य तत्वको पूर्ति नहुनुका साथै उत्पादित उपजको गुणस्तरमा समेत हास आएको महशुस गर्न सकिन्छ। त्यसैगरी रोगकिरा

व्यवस्थापनका परम्परागत तौरतरिकाको लिपिबद्ध अभिलेख र प्रसारको कमी छ। विद्यमान कृषिमा देखिएको उल्लिखित अवस्थालाई घडेरीकरण, बाँझो राख्ने प्रवृत्ति, जलवायु परिवर्तन, युवा पलायन, खानपान शैलीमा आएको परिवर्तन, कृषि जैविक विविधता र प्राङ्गारिक कृषि प्रवर्धन सम्बन्धी विद्यमान नीतिहरूको फितलो कार्यान्वयन जस्ता विषयले झनै जर्जर बनाउँदै लगेको छ। तसर्थ, कृषि जैविक विविधताको व्यवस्थापन र प्राङ्गारिक कृषिको प्रवर्धन गर्दै विद्यमान कृषि प्रणालीलाई उत्थानशील बनाई दिगो र समुन्नत खाद्य प्रणाली हाँसिल गर्नका लागि गण्डकी प्रदेशमा रणनीतिक कार्ययोजना निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्नु बाञ्छनीय देखिन्छ।

६. रणनीतिक योजना

६.१ सोंच

दिगो कृषि, समुन्नत खाद्य प्रणाली

६.२ लक्ष्य

कृषि जैविक विविधताको व्यवस्थापन, प्राङ्गारिक कृषि प्रवर्धन र उत्थानशील कृषिको विकास गर्ने।

६.३ उद्देश्य

- (१) कृषि जैविक विविधता तथा परम्परागत ज्ञानको पहिचान, संरक्षण, विकास र उपयोगिता वृद्धि गर्नु।
- (२) प्राङ्गारिक कृषितर्फ रूपान्तरण र स्वस्थ कृषि उत्पादन वृद्धिका लागि कृत्रिम रसायनको प्रयोग न्यूनीकरण तथा असल कृषि अभ्यास प्रवर्धन गर्नु।
- (३) प्रमाणीकरण, नियमन तथा आन्तरिक र बाह्य बजार प्रवर्धन गर्दै प्राङ्गारिक तथा पर्यावरणीय कृषितर्फ कृषकको आकर्षण वृद्धि गर्नु।
- (४) कृषि जैविक विविधता तथा प्राङ्गारिक कृषिको प्रवर्धन गर्न अनुसन्धान, नीतिगत व्यवस्था, उत्पादन सामग्री तथा सेवाको पहुँच विस्तार, संस्थागत विकास र क्षमता अभिवृद्धि गर्नु।

६.४ रणनीति तथा कार्यनीति

उल्लिखित उद्देश्य प्राप्तिका लागि देहायका रणनीति तथा कार्यनीति अवलम्बन गरिनेछन्।

रणनीति	कार्यनीति
उद्देश्य १ कृषि जैविक विविधता तथा परम्परागत ज्ञानको पहिचान, संरक्षण, विकास र उपयोगिता वृद्धि गर्नु।	
१.१ कृषि जैविक विविधता प्रचुर रहेका स्थलहरूको (Agrobiodiversity hotspot) पहिचान तथा परम्परागत ज्ञान सम्बन्धी स्रोतको सर्वेक्षण, संकलन, अभिलेख र पञ्जीकरण गर्ने।	१.१.१ स्थानीय स्तरमा कृषि जैविक विविधताको प्रोफाइल तयार गर्ने।
	१.१.२ कृषकको परम्परागत औजार, ज्ञान, सीप तथा प्रविधिहरूको पहिचान तथा अभिलेखीकरण गर्ने।
	१.१.३ रैथानेबाली, कन्दमूल, तथा कम उपयोग गरिएका बालीहरूको पोषण प्रोफाइल तयार गर्ने।
१.२ स्थानीय कृषि प्रणालीमा रहेका लोपोन्मुख बाली, जात, नक्ष र बासस्थानको संरक्षण तथा पुनर्स्थापन गर्ने	१.२.१ कृषि जैविक विविधताको स्व-स्थान संरक्षण (In-situ conservation) गर्ने।
	१.२.२ स्थानीय कृषि जैविक विविधताको पर-स्थान संरक्षण (Ex-situ conservation) गर्ने।
	१.२.३ रैथाने बालीको बीउ प्रणाली व्यवस्थित गर्ने।
	१.२.४ कृषि जैविक विविधता संरक्षणमा संलग्न कृषक प्रोत्साहन सम्बन्धी कार्य गर्ने।
	१.२.५ चरन खर्क संरक्षण, विकास र उपयोग गर्ने

१.३ रैथाने तथा स्थानीय बाली वस्तुहरूको जातीय विकास गरी उपलब्धता वृद्धि गर्ने	१.३.१ रैथाने तथा स्थानीय बाली/नश्लको जातीय सुधार, विकास तथा दर्ता गर्ने
	१.३.२ स्थानीय नश्लका पशुको आनुवंशिक स्रोत केन्द्र (Animal Genetic Resource Centre) स्थापना गर्ने
१.४ मूल्य श्रृङ्खला विकास मार्फत रैथाने तथा स्थानीय कृषि उत्पादनको व्यावसायिकता र उपयोगिता वृद्धि गर्ने	१.४.१ रैथाने बाली तथा पशुपन्छीहरूको उत्पादन प्रवर्धन गर्ने
	१.४.२ रैथाने तथा स्थानीय कृषि उपजको मूल्यश्रृङ्खला विकास सम्बन्धी कार्य गर्ने
	१.४.३ स्थानीय उपजलाई कृषि पर्यटनसँग जोड्ने
	१.४.४ उपभोक्ता सचेतना तथा रैथाने कृषि उपजको उपयोग वृद्धि सम्बन्धी कार्य गर्ने
उद्देश्य २ प्राङ्गारिक कृषि तर्फ रुपान्तरण र स्वस्थ कृषि उत्पादन वृद्धिका लागि कृत्रिम रसायनको प्रयोग न्यूनीकरण तथा असल कृषि अभ्यास प्रवर्धन गर्नु।	
२.१ प्राङ्गारिक कृषिका लागि सम्भाव्य स्थान तथा बालीहरूको पहिचान र प्राथमिकीकरण गर्ने,	२.१.१ स्थानीय स्तरमा रसायन तथा मलहरूको प्रयोग अवस्था विश्लेषण गर्ने
	२.१.२ वर्तमान पशुपालन प्रणाली साथै प्राङ्गारिक पदार्थ उपलब्धताको विश्लेषण गर्ने
	२.१.३ समुदायको चाहना, भू-धरातल, जलाधार क्षेत्रको प्रकृति र व्यावसायिक सम्भावनाका आधारमा प्राङ्गारिक कृषिको उपयुक्त क्षेत्र तथा बाली पहिचान एवम् प्राथमिकीकरण गर्ने

२.२ असल कृषि अभ्यास तथा उपयुक्त प्रविधिहरूको प्रवर्धन गर्ने	२.२.१ माटो परीक्षण सेवाको विस्तार गरी नतिजाको आधारमा माटो सुधारका लागि आवश्यक सामग्रीको उपलब्धता सुनिश्चित गर्ने
	२.२.२ बाली बिरुवाको एकीकृत खाद्य तत्व व्यवस्थापन, एकीकृत शत्रुजीव व्यवस्थापन, कृषक पाठशाला लगायतका पद्धतिको अवलम्बन गर्ने
	२.२.३ वैकल्पिक तथा वातावरणमैत्री प्रविधिहरूको प्रदर्शन तथा प्रचार प्रसार गर्ने
	२.२.४ प्राङ्गारिक कृषिका लागि रोग किरा व्यवस्थापनका प्रविधिहरूको प्रभावकारिता अध्ययन, छनौट तथा कृषकहरूलाई सहज पहुँचको व्यवस्था मिलाउने
२.३ प्राङ्गारिक कृषि उत्पादन वृद्धिका लागि क्षेत्र विस्तार तथा उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने	२.३.१ प्राङ्गारिक नमुना गाउँ विकास कार्यक्रम सञ्चालन गरी सिकाईका आधारमा विस्तार गर्ने
	२.३.२ प्राङ्गारिक उत्पादन वृद्धिका लागि आवश्यक मल, बीउ, यन्त्र उपकरण लगायतका सामग्रीको उपलब्धता बढाउने
	२.३.३ प्राङ्गारिक कृषि प्रवर्धनका लागि पूर्वाधार विकास गर्ने
	२.३.४ प्राङ्गारिक कृषि उपजको उत्पादनका लागि कृषकहरूलाई आकर्षित गर्ने
	२.३.५ प्राङ्गारिक कृषिमा लगानी वृद्धि गर्न वित्तिय पहुँच बढाउने र जोखिम न्यूनीकरणका लागि सहूलियतमा कृषि बीमाको व्यवस्था मिलाउने
२.४ उत्पादक, उपभोक्ता तथा सरोकारवालाहरूमा प्राङ्गारिक कृषिको	२.४.१ प्राङ्गारिक कृषि सम्बन्धी जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने

महत्त्वबारे जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने	
उद्देश्य ३ प्रमाणीकरण, नियमन तथा आन्तरिक र बाह्य बजार प्रवर्धन गर्दै प्राञ्जारिक तथा पर्यावरणीय कृषितर्फ कृषकको आकर्षण वृद्धि गर्नु।	
३.१ प्रमाणीकरण पद्धतिहरूका विषयमा संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि गर्दै विभिन्न तहमा निरीक्षण, अनुगमन र प्रमाणीकरणका प्रक्रियाहरू कार्यान्वयन गर्ने व्यवस्था मिलाउने	३.१.१ प्राञ्जारिक कृषि उपजहरूको अनुगमन तथा प्रमाणीकरण संयन्त्र विकास गर्ने
	३.१.२ प्रमाणीकरण पद्धति सम्बन्धी क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने
	३.१.३ सहूलियतपूर्ण रूपमा प्राञ्जारिक कृषि उपजको प्रमाणीकरण गर्ने
३.२ गुणस्तर नियमनका लागि प्रयोगशाला सेवा सुदृढीकरण गर्ने	३.२.१ प्रयोगशाला सेवा सुदृढीकरण र विस्तार गर्ने
	३.२.२ आनुवंशिक परिवर्तन गरिएका बीउहरूको प्रयोग नियमन गर्ने
३.३ भू-परिधि स्तरिय ब्राण्डीङ्ग वा भौगोलिक पहिचान सहितको विशिष्ट बजारीकरणको प्रबन्ध गर्ने ।	३.३.१ प्राञ्जारिक कृषि उपजहरूको मूल्य श्रृङ्खला विकास सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने
	३.३.२ प्राञ्जारिक कृषि उपजको प्रादेशिक ट्रेडमार्क सहित निर्यात प्रवर्धन गर्ने
३.४ बजार प्रवर्धनका लागि आवश्यक पूर्वाधारहरू विकास गर्ने।	३.४.१ प्राञ्जारिक उपजहरूको बजारीकरणका लागि आवश्यक भौतिक पूर्वाधार विकास गर्ने
उद्देश्य ४ कृषि जैविक विविधता तथा प्राञ्जारिक कृषिको प्रवर्धन गर्न अनुसन्धान, नीतिगत सुधार, उत्पादन सामग्री तथा सेवाको पहुँच विस्तार, संस्थागत विकास र क्षमता अभिवृद्धि गर्नु	

४.१ वैज्ञानिक अनुसन्धानमा आधारित भई आविष्कार, उन्नयन र प्रविधि विकास तथा प्रवर्धन गर्ने	४.१.१ प्रदेशको प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र र विषयमा अनुसन्धान गर्ने
४.२ कृषकको हक हित संरक्षण र सम्बर्धन गर्न समन्वय र सहकार्यमा आधारित नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्था गर्ने	४.२.१ प्रादेशिक कृषि जैविक विविधता प्रवर्धन नीति तथा कानून तर्जुमा गर्ने
४.३ कृषि जैविक विविधता तथा प्राङ्गारिक कृषि प्रवर्धनका लागि उत्पादन सामग्री र प्राविधिक सेवाको पहुँच सुनिश्चितता गर्ने	४.३.१ निजी क्षेत्रसँगको सहकार्यमा प्राङ्गारिक मलको उत्पादन, उपलब्धता र प्रयोग सुनिश्चित गर्ने
	४.३.२ वानस्पतिक तथा जैविक विषादीको उत्पादन तथा उपलब्धता वृद्धि गर्ने
	४.३.३ कृषि उत्पादन, प्रशोधन तथा बजारीकरणको लागि महिलामैत्री यन्त्र उपकरणको उपलब्धता सुनिश्चित गर्ने
४.४ सार्वजनिक निकाय, सहकारी संस्था, निजी क्षेत्र, विकास साझेदार र कृषकको आपसी सहकार्यमा क्षमता अभिवृद्धि तथा संस्थागत विकास गर्ने	४.४.१ प्राविधिक सेवा प्रवाह र क्षमता अभिवृद्धि गर्ने
	४.४.२ सरोकारवालाहरू बीच कार्यगत सहकार्यको लागि समन्वय गर्ने
	४.४.३ प्रदेशस्तरमा प्राङ्गारिक कृषि तथा कृषि जैविक विविधता प्रवर्धन निर्देशक समिति गठन गर्ने

६.५ प्राथमिकताका कार्यक्रमहरू तथा अपेक्षित उपलब्धी

कार्यनीति	प्रस्तावित कार्यक्रम	जिम्मेवार निकाय	मुख्य सहयोगी निकाय	समयावधि	अपेक्षित उपलब्धी
१.१.१ स्थानीय स्तरमा	१.१.१.१ सामुदायिक कृषि जैविक विविधता	ज्ञान केन्द्र/विज्ञ	स्थानीय तह,	निरन्तर	कृषि जैविक

कृषि जैविक विविधताको प्रोफाइल तयार गर्ने	दर्ता किताब (Community Biodiversity Register-CBR) तयार गर्ने	केन्द्र*	सामुदायिक बीउ बैंक, राष्ट्रिय जीन बैंक, ली-बर्ड		विविधताको पहिचान तथा अभिलेखीकरण भएको हुने
	१.१.१.२ सामुदायिक जैविक विविधता सम्बन्धी पासपोर्ट डाटा (Passport Data) तयार गर्ने				
१.१.२ कृषकको परम्परागत औजार, ज्ञान, सीप तथा प्रविधिहरूको पहिचान तथा अभिलेखीकरण गर्ने।	१.१.२.१ स्थानीय बाली तथा पशु वस्तुका लोपोन्मुख जात/नश्लहरूको सर्वेक्षण गरी विविधता सूची पुस्तिका तयार गर्ने	स्थानीय तह	ज्ञान केन्द्र/विज्ञ केन्द्र	पहिलो २ वर्ष	लोपोन्मुख बाली वस्तुको फोटो सहितको सूची पुस्तिका तयार भएको हुने
	१.१.२.२ कृषकको परम्परागत औजार, ज्ञान, सीप, प्रविधि र अन्वेषणको विवरण संकलन र सूची पुस्तिका तयार गर्ने	ज्ञान केन्द्र/विज्ञ केन्द्र	शिक्षण संस्था	निरन्तर	परम्परागत औजार, ज्ञान, सीप, प्रविधि र अन्वेषणको फोटो सहितको सूची पुस्तिका तयार भएको हुने
१.१.३ रैथानेबाली, कन्दमूल, तथा कम उपयोग गरिएका बालीहरूको पोषण प्रोफाइल तयार गर्ने	१.१.३.१ रैथानेबाली, कन्दमूल, तथा कम उपयोगमा आएका (वनजन्य समेत) उपजको पोषण प्रोफाइल (nutritional fact sheet) तयार गर्ने	खा.प्र.गु.नि.का.	स्थानीय तह, ज्ञान केन्द्र/विज्ञ केन्द्र	निरन्तर	पौष्टिक तत्व उपलब्धताको जानकारी भएको हुने
१.२.१ कृषि जैविक विविधताको स्व-स्थान संरक्षण (In-situ)	१.२.१.१ विविधता प्रदर्शनी स्थल, संरक्षण क्षेत्र, फिल्ड जीन बैंक/संरक्षित बासस्थान	स्थानीय तह, अनुसन्धान निकाय	सामुदायिक बीउ बैंक, ज्ञान केन्द्र/विज्ञ केन्द्र	निरन्तर	स्थानीय कृषि प्रणालीमा भएका

conservation) गर्ने।	क्षेत्र तथा सार्वजनिक बगैँचा स्थापना गर्ने।				आनुवंशिक स्रोत संरक्षणमा टेवा पुग्ने
१.२.२ स्थानीय कृषि जैविक विविधताको पर-स्थान संरक्षण (Ex-situ conservation) गर्ने।	१.२.२.१ पासपोर्ट डाटा फारम सहित आवश्यक बीउ/नश्लको नमुना संकलन गरी राष्ट्रिय कृषि आनुवंशिक स्रोत केन्द्रलाई हस्तान्तरण गर्ने।	ज्ञान केन्द्र/विज्ञ केन्द्र, अनुसन्धान निकाय	स्थानीय तह, सामुदायिक बीउ बैंक	निरन्तर	
	१.२.२.२ कृषि जैविक विविधता प्रदर्शनी ब्लक स्थापना र अध्ययन गर्ने	अनुसन्धान निकाय	ली-वर्ड	निरन्तर	
१.२.३ रैथाने बालीको बीउ प्रणाली व्यवस्थित गर्ने।	१.२.३.१ रैथाने बालीको बीज वृद्धि गर्ने।	ज्ञान केन्द्र, स्थानीय तह	बीउ विजन प्रयोगशाला, बीउ उत्पादक, ली-वर्ड	निरन्तर	रैथाने बालीको बीउको उपलब्धता वृद्धि भएको हुने
	१.२.३.२ सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना तथा सञ्चालनमा सहयोग गर्ने	स्थानीय तह, ज्ञान केन्द्र	ली-वर्ड, बाली विकास तथा कृषि जैविक विविधता संरक्षण केन्द्र	निरन्तर	सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना तथा सञ्चालन भएको हुने
१.२.४ कृषि जैविक विविधता संरक्षणमा संलग्न कृषक प्रोत्साहन सम्बन्धी कार्य गर्ने।	१.२.४.१ कृषि जैविक विविधता संरक्षणमा संलग्न कृषक तथा संस्थाहरूलाई सहूलियत दिने	स्थानीय तह, ज्ञान केन्द्र/विज्ञ केन्द्र	कृषि तथा भूमि व्यवस्था मन्त्रालय	निरन्तर	कृषि जैविक विविधता संरक्षणमा थप टेवा पुग्ने
	१.२.४.२ उत्कृष्ट कृषि जैविक विविधता प्रवर्धन पुरस्कार प्रदान गर्ने	ज्ञान केन्द्र/विज्ञ केन्द्र, कृषि तथा	स्थानीय तह	निरन्तर	सामुदायिक बीउ बैंक, कृषक समूह तथा

		भूमि व्यवस्था मन्त्रालय			सहकारी संस्थाहरू पुरस्कृत र प्रोत्साहित हुने
१.२.५ चरन खर्क संरक्षण, विकास र उपयोग गर्ने	१.२.५.१ चरन खर्क संरक्षण, विकास र उपयोग गर्ने	विज्ञ केन्द्र	स्थानीय तह	निरन्तर	चरन खर्क संरक्षण र विकास भई र चक्रिय चरन पद्धति अपनाइएको हुने
१.३.१ रैथाने तथा स्थानीय बाली/नश्लको जातीय सुधार, विकास तथा दर्ता गर्ने	१.३.१.१ रैथाने तथा स्थानीय बाली/नश्लको जातीय सुधार, परीक्षण, उन्मोचन/दर्ता तथा जातीय सम्बर्द्धन गर्ने	कृषि अनुसन्धान निर्देशनालय, लुम्ले, कृषक समूह/सहकारी संस्था	अनुसन्धान निकाय, कृषि तथा भूमि व्यवस्था मन्त्रालय,	निरन्तर	रैथाने बाली/नश्लहरूको जातीय सुधार तथा उन्मोचन/दर्ता भई सम्बर्द्धन भएको हुने
	१.३.१.२ सहभागितामूलक बाली प्रजननमा आधारित कृषक पाठशाला सञ्चालन गर्ने	ली-बर्ड, ज्ञान केन्द्र	स्थानीय तह, कृषि व्यवसाय प्रवर्धन सहयोग तथा तालिम केन्द्र	निरन्तर	कृषकको क्षमता अभिवृद्धि भई रैथाने बाली/वस्तुको जात उन्मोचन/दर्तामा सहयोग पुगेको हुने
	१.३.१.३ रैथाने बाली/नश्लको जातीय सम्बर्द्धन सम्बन्धी कार्य गर्ने	ज्ञान केन्द्र/विज्ञ केन्द्र	कृषि अनुसन्धान निर्देशनालय, लुम्ले, कृषक समूह/सहकारी	निरन्तर	रैथाने तथा स्थानीय बाली/जात सम्बर्द्धन भएको हुने

			संस्था		
१.३.२ स्थानीय नश्लका पशुको आनुवंशिक स्रोत केन्द्र (Animal Genetic Resource Centre) स्थापना गर्ने	१.३.२.१ स्थानीय पशुपन्छी तथा मत्स्यको प्रजनन स्रोत केन्द्र स्थापना र सञ्चालनमा सहयोग गर्ने	विज्ञ केन्द्र, अनुसन्धान निकाय	स्थानीय तह	पहिलो ३ वर्ष	शुद्ध नश्लका पशुको संरक्षण भएको हुने
	१.३.२.२ स्थानीय नश्लका पशुपन्छी तथा मत्स्यको मल्टिप्लायर हर्ड प्रवर्धनका लागि सहयोग गर्ने	विज्ञ केन्द्र, अनुसन्धान निकाय	स्थानीय तह	निरन्तर	शुद्ध नश्लका पशुको उपलब्धता अभिवृद्धि भएको हुने
१.४.१ रैथाने बाली तथा पशुपन्छीहरूको उत्पादन प्रवर्धन गर्ने	१.४.१.१ बाली/वस्तु विशिष्टकृत उत्पादन पकेट स्थापना तथा सञ्चालनमा सहयोग गर्ने	स्थानीय तह, ज्ञान केन्द्र/विज्ञ केन्द्र	कृषि विकास निर्देशनालय, पशुपन्छी तथा मत्स्य विकास निर्देशनालय	निरन्तर	स्थानीय बाली वस्तुको उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धि भएको हुने
१.४.२ रैथाने तथा स्थानीय कृषि उपजको मूल्यश्रृङ्खला विकास सम्बन्धी कार्य गर्ने	१.४.२.१ रैथाने कृषि उपजको प्रशोधन, विविधीकरण, ब्राण्डिङ, र बजार प्रवर्धन गर्ने	स्थानीय तह, ज्ञान केन्द्र/विज्ञ केन्द्र	उद्यमी, कृषि विकास निर्देशनालय, पशुपन्छी तथा मत्स्य विकास निर्देशनालय	निरन्तर	स्थानीय उपजको मूल्य अभिवृद्धि तथा बजारीकरण सबल भएको हुने
१.४.३ स्थानीय उपजलाई कृषि	१.४.३.१ होमस्टे/फार्मस्टेमा रैथाने खाद्य परिकार समावेश गर्ने	स्थानीय तह, होमस्टे सञ्चालक	ज्ञान केन्द्र/विज्ञ केन्द्र	निरन्तर	स्थानीय उपजको उपयोगिता वृद्धि हुने

पर्यटनसँग जोड्ने	१.४.३.२ स्थानीय कृषि उपज बिक्रीको लागि कोशेली घर स्थापनामा सहयोग गर्ने	स्थानीय तह, ज्ञान केन्द्र/विज्ञ केन्द्र	उद्यमी	पहिलो ३ वर्ष	स्थानीय कृषि उपजको बजार प्रवर्धन हुने
१.४.४ उपभोक्ता सचेतना तथा रैथाने कृषि उपजको उपयोग वृद्धि सम्बन्धी कार्य गर्ने	१.४.४.१ रैथाने कृषि तथा खाद्य मेला सञ्चालन सहयोग गर्ने	स्थानीय तह, ज्ञान केन्द्र/विज्ञ केन्द्र	ली-वर्ड, निजी तथा सहकारी क्षेत्र	निरन्तर	रैथाने तथा स्थानीय उपजप्रति उपभोक्ताको सचेतना अभिवृद्धि
	१.४.४.२ विद्यालय र सरकारी निकायभित्रका चमेनागृहहरूमा रैथाने बालीमा आधारित दिवा खाजा प्रवर्धन गर्ने	विद्यालय, सरकारी निकाय	व्यापारी, उत्पादक	निरन्तर	रैथाने तथा स्थानीय उपजको उपयोगिता वृद्धिमा सघाउ पुग्ने
२.१.१ स्थानीयस्तरमा रसायन तथा मलहरूको प्रयोग अवस्था विश्लेषण गर्ने	२.१.१.१ स्थानीयस्तरमा प्रयोग भईरहेको विभिन्न रसायन तथा मलहरूको अवस्था विश्लेषणको लागि सर्भे सर्भिलेन्स, तथ्याङ्क भेरिफिकेशन र अद्यावधिक गर्ने	ज्ञान केन्द्र, स्थानीय तह	एग्रोभेट, प्रयोगशालाहरू	पहिलो २ वर्ष	रसायनिक मल विषादी तथा प्रयोगको अवस्थाको तथ्याङ्क संकलन हुने
२.१.२ वर्तमान पशुपालन प्रणाली साथै प्राङ्गारिक पदार्थ उपलब्धताको विश्लेषण गर्ने	२.१.२.१ स्थानीयस्तरमा कृषि पर्याप्रणाली विश्लेषण गर्ने	ज्ञान केन्द्र/विज्ञ केन्द्र	स्थानीय तह	पहिलो २ वर्ष	उपलब्धता र पर्याप्तताको यकिन भएको हुने
२.१.३ समुदायको चाहना, भू-धरातल, जलाधार क्षेत्रको प्रकृति	२.१.३.१ स्थानीयस्तरमा सरोकारवालाहरूको अभिमुखीकरण र	ज्ञान केन्द्र/विज्ञ केन्द्र	स्थानीय तह	पहिलो २ वर्ष	सम्भावित क्षेत्र पहिचान तथा

र व्यावसायिक सम्भावनाका आधारमा प्राङ्गारिक कृषिको उपयुक्त क्षेत्र तथा बाली पहिचान एवम् प्राथमिकीकरण गर्ने	अन्तरक्रिया कार्यक्रम सञ्चालन गरी सम्भावना विश्लेषण गर्ने				कार्ययोजना निर्माण भएको हुने
२.२.१ माटो परीक्षण सेवाको विस्तार गरी नतिजाको आधारमा माटो सुधारका लागि आवश्यक सामग्रीको उपलब्धता सुनिश्चित गर्ने	२.२.१.१ अभियानमूलक माटो परीक्षण तथा सुधार कार्यक्रम	ज्ञान केन्द्र, स्थानीय तह	माटो तथा मल परीक्षण प्रयोगशाला	निरन्तर	माटो परीक्षण सेवा विस्तार भएको हुने
२.२.२ बाली बिरुवाको एकीकृत खाद्य तत्व व्यवस्थापन, एकीकृत शत्रुजीव व्यवस्थापन, कृषक पाठशाला लगायतका पद्धतिको अवलम्बन गर्ने	२.२.२.१ आई.पि.एन.एस. कृषक पाठशाला कार्यक्रम सञ्चालन	ज्ञान केन्द्र, माटो तथा मल परीक्षण प्रयोगशाला	स्थानीय तह	निरन्तर	माटो र बिरुवाको स्वस्थता अभिवृद्धि भएको हुने
	२.२.२.२ आई.पि.एम. कृषक पाठशाला र बाली उपचार शिविर सञ्चालन गर्ने	ज्ञान केन्द्र, बाली संरक्षण प्रयोगशाला	स्थानीय तह	निरन्तर	रासायनिक विषादीको प्रयोग न्यूनीकरण भएको हुने
	२.२.२.३ कृषक पाठशाला सञ्चालनको लागि कृषक सहजकर्ता तालिम तथा क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम	माटो तथा मल परीक्षण प्रयोगशाला, बाली संरक्षण	ज्ञान केन्द्र	निरन्तर	स्थानीय कृषक सहजकर्ता/गुरु को विकास भएको हुने

		प्रयोगशाला			
२.२.३ वैकल्पिक तथा वातावरणमैत्री प्रविधिहरूको प्रदर्शन तथा प्रचार प्रसार गर्ने	२.२.३.१ प्राङ्गारिक, प्राकृतिक तथा वातावरणमैत्री कृषि प्रविधि प्रदर्शन तथा सिकाई केन्द्र स्थापना सहयोग	ज्ञान केन्द्र	स्थानीय तह	निरन्तर	स्थानीयस्तरमा प्रविधि प्रसार भएको हुने
२.२.४ प्राङ्गारिक कृषिका लागि रोग किरा व्यवस्थापनका प्रविधिहरूको प्रभावकारिता अध्ययन, छनौट तथा कृषकहरूलाई सहज पहुँचको व्यवस्था मिलाउने ।	२.२.४.१ प्राङ्गारिक कृषि प्रविधिहरूको प्रभावकारिता अध्ययन र छनौट	ज्ञान केन्द्र	अनुसन्धान निकाय, शिक्षण संस्था	निरन्तर	स्थानविशेषमा उपयुक्त हुने प्रविधि पहिचान हुने
	२.२.४.२ प्रभावकारी प्राङ्गारिक कृषि प्रविधिको प्रचार प्रसार र पृष्ठपोषण	ज्ञान केन्द्र	अनुसन्धान निकाय, शिक्षण संस्था, उत्पादन सामग्री बिक्रेता	निरन्तर	पहिचान भएका प्रविधिहरूमा कृषकको पहुँच वृद्धि हुने
२.३.१ प्राङ्गारिक नमुना गाउँ विकास कार्यक्रम सञ्चालन गरि सिकाईका आधारमा विस्तार गर्ने	२.३.१.१ प्राङ्गारिक नमुना गाउँ स्थापना तथा विकास सहयोग कार्यक्रम	ज्ञान केन्द्र	विज्ञ केन्द्र, स्थानीय तह	निरन्तर	समुदायस्तरमा प्राङ्गारिक कृषि प्रणाली अवलम्बनका लागि नमुना हुने
२.३.२ प्राङ्गारिक उत्पादन वृद्धिका लागि	२.३.२.१ घर घरमा प्राङ्गारिक मल उत्पादन र सुधार कार्यक्रम	स्थानीय तह	ज्ञान केन्द्र, विज्ञ केन्द्र	निरन्तर	स्थानीयस्तरमा प्राङ्गारिक मलको

आवश्यक मल, बीउ, यन्त्र उपकरण लगायतका सामग्रीको उपलब्धता बढाउने	२.३.२.२ प्राङ्गारिक कृषि उत्पादन क्षेत्रमा सहूलियतमा प्राङ्गारिक मल र बायोचार वितरण कार्यक्रम	ज्ञान केन्द्र, स्थानीय तह		निरन्तर	उपलब्धता वृद्धि हुने प्राङ्गारिक मल र बायोचारको उपलब्धता वृद्धि भएको हुने
	२.३.२.३ प्राङ्गारिक कृषि उत्पादन क्षेत्रमा सहूलियतमा बीउ, जैविक विषादी तथा महिलामैत्री यन्त्र उपकरण सहयोग कार्यक्रम	ज्ञान केन्द्र, विज्ञ केन्द्र, स्थानीय तह	सामुदायिक बीउ बैंक, उत्पादन सामग्री बिक्रेता	निरन्तर	उत्पादन सामग्रीको उपलब्धता वृद्धि भएको हुने
२.३.३ प्राङ्गारिक कृषि प्रवर्धनका लागि पूर्वाधार विकास गर्ने	२.३.३.१ प्राङ्गारिक कृषि उपज संकलन तथा प्रशोधन तथा भण्डार गृह स्थापना सहयोग गर्ने	कृषि विकास निर्देशनालय, पशुपन्छी तथा मत्स्य विकास निर्देशनालय	स्थानीय तह, ज्ञान केन्द्र, विज्ञ केन्द्र	निरन्तर	प्राङ्गारिक कृषि प्रवर्धनको लागि आवश्यक पूर्वाधार विकास भएको हुने
२.३.४ प्राङ्गारिक कृषि उपजको उत्पादनका लागि कृषकहरूलाई आकर्षित गर्ने	२.३.४.१ प्राङ्गारिक कृषि उपज उत्पादनका आधारमा प्रोत्साहन सहयोग कार्यक्रम	ज्ञान केन्द्र, विज्ञ केन्द्र, स्थानीय तह	सहकारी संस्था, कृषि बजार	निरन्तर	प्राङ्गारिक कृषि उपज उत्पादन गर्न कृषक प्रोत्साहित हुने
	२.३.४.२ प्राङ्गारिक उपजको समर्थन मूल्य निर्धारण र कार्यान्वयन गर्ने	स्थानीय तह	सहकारी संस्था, ज्ञान केन्द्र/विज्ञ केन्द्र	हरेक वर्ष बाली लगाउनुपूर्व	
२.३.५ प्राङ्गारिक कृषिमा लगानी वृद्धि गर्न वित्तिय	२.३.५.१ प्राङ्गारिक कृषि प्रवर्धनका लागि सहूलियपूर्ण कृषि कर्जा उपलब्ध गराउने	स्थानीय तह	वित्तीय संस्थाहरू, सहकारी संस्था	निरन्तर	कृषकको वित्तीय पहुँच वृद्धि भएको हुने

पहुँच बढाउने र जोखिम न्यूनीकरणका सहलियतमा बीमाको मिलाउने	कार्यक्रम				
	२.३.५.२ प्राङ्गारिक कृषि प्रवर्धनका लागि कृषि ऋणमा व्याज अनुदान कार्यक्रम	ज्ञान केन्द्र/विज्ञ केन्द्र	वित्तीय संस्थाहरू, सहकारी संस्था	निरन्तर	
	२.३.५.३ प्राङ्गारिक कृषि प्रवर्धनका लागि बीमा प्रिमियममा अनुदान कार्यक्रम	नेपाल सरकार, ज्ञान केन्द्र/ विज्ञ केन्द्र, स्थानीय तह	बीमा संस्थान, बीमा समिति, बीमा कम्पनी	निरन्तर	कृषकको जोखिम न्यूनीकरण भएको हुने
२.४.१ प्राङ्गारिक कृषि सम्बन्धी जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने	२.४.१.१ प्राङ्गारिक कृषि सम्बन्धी जनचेतना सामग्रीहरू प्रकाशन तथा प्रसारण गर्ने	ज्ञान केन्द्र, विज्ञ केन्द्र, कृषि विकास निर्देशनालय	सञ्चार माध्यमहरू	निरन्तर	कृषक तथा उपभोक्ताको जनचेतना अभिवृद्धि भएको हुने
	२.४.१.२ प्राङ्गारिक कृषि सम्बन्धी सरोकारवालाहरूबीच अन्तरक्रिया कार्यशाला आयोजना गर्ने	कृषि तथा भूमि व्यवस्था मन्त्रालय, कृषि विकास निर्देशनालय	सम्पूर्ण सरोकारवालाहरू	निरन्तर	प्राङ्गारिक कृषि विकासको विविध पक्षहरूको बारेमा विमर्श हुने र सबल संयन्त्र विकासमा सहयोग पुग्ने
	२.४.१.३ प्राङ्गारिक कृषि सम्बन्धी विद्यालय शिक्षा कार्यक्रम	विद्यालयहरू, ज्ञान केन्द्र, विज्ञ केन्द्र	स्थानीय तह	निरन्तर	बालबालिकाहरू प्राङ्गारिक कृषिको सम्बन्धमा सचेत भएको हुने

	२.४.१.४ प्राङ्गारिक कृषि तथा खाद्य मेला आयोजना गर्ने	ज्ञान केन्द्र, विज्ञ केन्द्र, निजी क्षेत्र	स्थानीय तह, कृषि विकास निर्देशनालय	हरेक वर्ष	प्राङ्गारिक कृषिको प्रचार प्रसार भई उत्पादन तथा उपभोगमा वृद्धि हुने
३.१.१ प्राङ्गारिक कृषि उपजहरूको अनुगमन तथा प्रमाणीकरण संयन्त्र विकास गर्ने	३.१.१.१ प्राङ्गारिक प्रमाणीकरणको लागि गाउँस्तर/स्थानीयस्तरमा समिति गठन र काम, कर्तव्य, अधिकार तथा प्रक्रिया निर्धारण	स्थानीय तह	ज्ञान केन्द्र, उत्पादक समुदाय	पहिलो १ वर्ष	आवश्यकता र औचित्यताको आधारमा सहभागितामूलक गुणस्तर निर्धारण प्रणाली, अन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली वा तेस्रो पक्ष प्रमाणीकरण प्रणालीबाट प्रमाणीकरण गर्नका लागि आवश्यक समन्वय संयन्त्र/समिति गठन भएको हुने
	३.१.१.२ जिल्लास्तर प्राङ्गारिक प्रमाणीकरण समन्वय समिति गठन	ज्ञान केन्द्र, विज्ञ केन्द्र	स्थानीय तह, कृषि विकास निर्देशनालय, पशुपन्छी तथा मत्स्य विकास निर्देशनालय	पहिलो १ वर्ष	
	३.१.१.३ प्रदेशस्तर प्राङ्गारिक प्रमाणीकरण समन्वय समिति गठन	कृषि विकास निर्देशनालय, पशुपन्छी तथा मत्स्य विकास निर्देशनालय	कृषि तथा भूमि व्यवस्था मन्त्रालय	पहिलो १ वर्ष	
३.१.२ प्रमाणीकरण पद्धति सम्बन्धी क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम	३.१.२.१ प्रमाणीकरण पद्धति सम्बन्धी क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	कृषि व्यवसाय प्रवर्धन सहयोग	प्रमाणीकरण गर्ने निकायहरू	निरन्तर	प्रमाणीकरण पद्धति तथा प्रक्रियाबारे कृषक

सञ्चालन गर्ने		तथा तालिम केन्द्र			र कर्मचारीको क्षमता अभिवृद्धि भएको हुने
३.१.३ सहूलियतपूर्ण रूपमा प्राङ्गारिक कृषि उपजको प्रमाणीकरण गर्ने	३.१.३.१ प्राङ्गारिक प्रमाणीकरण सहयोग कार्यक्रम	ज्ञान केन्द्र/विज्ञ केन्द्र	स्थानीय तह	निरन्तर	प्राङ्गारिक उत्पादकहरूले सहूलियतमा प्रमाणीकरण सुविधा प्राप्त गरेको हुने
३.२.१ प्रयोगशाला सेवा सुदृढीकरण र विस्तार गर्ने	३.२.१.१ प्राङ्गारिक कृषि उपजमा विषादी अवशेष परीक्षणका लागि प्रयोगशाला सेवा सुदृढीकरण गर्ने	बाली संरक्षण प्रयोगशाला	ज्ञान केन्द्र	निरन्तर	प्राङ्गारिक कृषि उपजको स्वच्छता र गुणस्तरीयता नियमन भएको हुने
	३.२.१.२ प्रतिजैविक अवशेष (एन्टिबायोटिक रेसीड्यू) परीक्षणका लागि प्रयोगशाला सेवा सुदृढीकरण गर्ने	पशुपन्छी रोग अन्वेषण प्रयोगशाला	विज्ञ केन्द्र	निरन्तर	
	३.२.१.३ प्रयोगशाला परीक्षणको नतिजाका आधारमा उत्पादनको वर्गीकरण र उत्पादकलाई पृष्ठपोषण गर्ने	ज्ञान केन्द्र, विज्ञ केन्द्र	स्थानीय तह	निरन्तर	
३.२.२ आनुवंशिक परिवर्तन गरिएका बीउहरूको प्रयोग नियमन गर्ने	३.२.२.१ बीउ बिजन प्रयोग नियमन र पृष्ठपोषण कार्यक्रम	ज्ञान केन्द्र, विज्ञ केन्द्र	स्थानीय तह	निरन्तर	आनुवंशिक परिवर्तन गरिएका बीउहरूको नियमन भएको हुने
३.३.१ प्राङ्गारिक कृषि	३.३.१.१ प्राङ्गारिक कृषि उपजको प्रशोधन,	ज्ञान केन्द्र, विज्ञ	स्थानीय तह	निरन्तर	प्राङ्गारिक कृषि

उपजहरूको मूल्य श्रृङ्खला विकास सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	ब्राण्डिङ, परिकार विविधीकरण लगायतका मूल्य श्रृङ्खला विकास सम्बन्धी कार्य गर्ने	केन्द्र			उपजहरूको मूल्य श्रृङ्खला विकास भएको हुने
३.३.२ प्राङ्गारिक कृषि उपजको प्रादेशिक ट्रेडमार्क सहित निर्यात प्रवर्धन गर्ने	३.३.२.१ निर्यातयोग्य बाली/वस्तुको पहिचान तथा छनौट गरी प्रादेशिक ट्रेडमार्क निर्धारण	कृषि विकास निर्देशनालय, पशुपन्छी तथा मत्स्य विकास निर्देशनालय	कृषि तथा भूमि व्यवस्था मन्त्रालय	निरन्तर	प्राङ्गारिक कृषि उपजको निर्यात प्रवर्धन भएको हुने
	३.३.२.२ प्राङ्गारिक कृषि उपजको प्रादेशिक ट्रेडमार्क सहित निर्यात प्रवर्धन सहयोग कार्यक्रम	कृषि विकास निर्देशनालय, पशुपन्छी तथा मत्स्य विकास निर्देशनालय	कृषि तथा भूमि व्यवस्था मन्त्रालय	निरन्तर	प्राङ्गारिक कृषि उपजको निर्यात प्रवर्धन भएको हुने
३.४.१ प्राङ्गारिक उपजहरूको बजारीकरणका लागि आवश्यक भौतिक पूर्वाधार विकास गर्ने	३.४.१.१ कृषि बजारमा प्राङ्गारिक उपज बिक्री स्टल/केन्द्र निर्माण र सञ्चालन गर्ने	ज्ञान केन्द्र, विज्ञ केन्द्र	स्थानीय तह, निजी क्षेत्र, बजार विकास समिति	निरन्तर	प्राङ्गारिक कृषि उपजको बजार स्थलको सुनिश्चितता भएको हुने
	३.४.१.२ प्राङ्गारिक कृषि उपज ढुवानी सहजीकरण तथा पोष्टहाभेष्ट क्षति न्यूनीकरण कार्यक्रम	स्थानीय तह	ज्ञान केन्द्र, विज्ञ केन्द्र	निरन्तर	प्राङ्गारिक कृषि उपजको पोष्टहाभेष्ट क्षति न्यूनीकरण

					भएको हुने
४.१.१ प्रदेशको प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र र विषयमा अनुसन्धान गर्ने	४.१.१.१ कृषि जैविक विविधता संरक्षण र प्राङ्गारिक कृषिमा आधुनिक ज्ञान, सीप र प्रविधि विकास गर्न अध्ययन, अनुसन्धान गर्ने	कृषि अनुसन्धान निकायहरू, ली-बर्ड	कृषि तथा भूमि व्यवस्था मन्त्रालय	निरन्तर	आक्रामक प्रजातिका झारपात तथा रोग कीराको व्यवस्थापन लगायतका प्रदेशको प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र र विषयमा अनुसन्धान प्रवर्धन भएको हुने
	४.१.१.२ जलवायु अनुकूलन कृषि प्रविधिको अध्ययन अनुसन्धान गर्ने	कृषि अनुसन्धान निकायहरू, ली-बर्ड	कृषि तथा भूमि व्यवस्था मन्त्रालय	निरन्तर	प्रदेशको प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र र विषयमा अनुसन्धान प्रवर्धन भएको हुने
४.२.१ प्रादेशिक कृषि जैविक विविधता प्रवर्धन नीति तथा कानून तर्जुमा गर्ने	४.२.१.१ प्रादेशिक कृषि जैविक विविधता प्रवर्धन नीति तर्जुमा गर्ने	कृषि तथा भूमि व्यवस्था मन्त्रालय	सरोकारवालाहरू सबै	२ वर्षभित्र	
	४.२.१.२ महिला, आदिवासी जनजाती तथा सीमान्तकृत समुदायको परम्परागत ज्ञान संरक्षण र स्थानीय बीउ विजनमा कृषक अधिकार सुनिश्चित गर्न कानूनी प्रवन्ध गर्ने	कृषि तथा भूमि व्यवस्था मन्त्रालय	सरोकारवालाहरू सबै	निरन्तर	प्रादेशिक नीति, कानून तथा प्राथमिकता तय भएको हुने
४.३.१ निजी क्षेत्रसँगको सहकार्यमा प्राङ्गारिक	४.३.१.१ प्राङ्गारिक मल कारखानाको स्थापनामा सहयोग गर्ने	कृषि विकास निर्देशनालय	स्थानीय तह, उद्यमी	आवश्यकता अनुसार	प्राङ्गारिक मलको उत्पादन र उपलब्धता

मलको उत्पादन, उपलब्धता र प्रयोग सुनिश्चित गर्ने	४.३.१.२ सहुलियतमा प्राङ्गारिक मल उपलब्ध गराउने	ज्ञान केन्द्र	स्थानीय तह	निरन्तर	वृद्धि भएको हुने
४.३.२ वानस्पतिक तथा जैविक विषादीको उत्पादन तथा उपलब्धता वृद्धि गर्ने	४.३.२.१ जैविक विषादी उत्पादन तथा वितरण कार्यक्रम	बाली संरक्षण प्रयोगशाला	ज्ञान केन्द्र	निरन्तर	वानस्पतिक तथा जैविक विषादीको उत्पादन र प्रयोग वृद्धि भएको हुने
४.३.३ कृषि उत्पादन, प्रशोधन तथा बजारीकरणको लागि महिलामैत्री यन्त्र उपकरणको उपलब्धता सुनिश्चित गर्ने	४.३.३.१ कृषि उत्पादन, प्रशोधन तथा बजारीकरणको लागि महिलामैत्री यन्त्र उपकरण सहयोग गर्ने	ज्ञान केन्द्र, विज्ञ केन्द्र	स्थानीय तह	निरन्तर	महिलामैत्री यन्त्र उपकरणको उपलब्धता वृद्धि भएको हुने
४.४.१ प्राविधिक सेवा प्रवाह र क्षमता अभिवृद्धि गर्ने	४.४.१.१ लक्षित जनशक्ति तथा कृषकको क्षमता अभिवृद्धि तथा सशक्तीकरण सम्बन्धी कार्य गर्ने	कृषि व्यवसाय प्रवर्धन सहयोग तथा तालिम केन्द्र	ज्ञान केन्द्र/विज्ञ केन्द्र	निरन्तर	कृषक र कर्मचारीको क्षमता अभिवृद्धि भएको हुने
	४.४.१.२ कृषि जैविक विविधता प्रवर्धन तथा प्राङ्गारिक कृषि सम्बन्धी तालिम पाठ्यक्रम तर्जुमा गर्ने	कृषि व्यवसाय प्रवर्धन सहयोग तथा तालिम केन्द्र	ज्ञान केन्द्र/विज्ञ केन्द्र	१ वर्ष भित्र	उपयुक्त तालिम पाठ्यक्रम तर्जुमा भएको हुने
४.४.२ सरोकारवालाहरू बीच कार्यगत सहकार्यको लागि समन्वय गर्ने	४.४.२.१ सरोकारवालाहरूको सहभागितामा अन्तरक्रिया, संयुक्त	कृषि विकास निर्देशनालय,	कृषि तथा भूमि व्यवस्था मन्त्रालय	हरेक वर्ष	सरोकारवालाहरू बीच कार्यगत सहकार्य

	अनुगमन तथा पृष्ठपोषण	पशुपन्छी तथा मत्स्य विकास निर्देशनालय			अभिवृद्धि भएको हुने
४.४.३ प्रदेशस्तरमा प्राङ्गारिक कृषि तथा कृषि जैविक विविधता प्रवर्धन निर्देशक समिति गठन गर्ने	४.४.३.१ प्रदेशस्तरमा प्राङ्गारिक कृषि तथा कृषि जैविक विविधता प्रवर्धन निर्देशक समिति गठन	कृषि तथा भूमि व्यवस्था मन्त्रालय	सरोकारवाला निकायहरू	१ वर्ष भित्र	निर्देशक समिति गठन भएको हुने

*नोट: “ज्ञान केन्द्र” भन्नाले कृषि ज्ञान केन्द्र र “विज्ञ केन्द्र” भन्नाले भेटेरिनरी अस्पताल तथा पशुसेवा विज्ञ केन्द्र सम्झनु पर्छ।